

انسان‌شناسی قدمگاه

(مطالعه موردی بیت‌النور)

کریم خان محمدی^۱، معصومه مودن^۲

چکیده

اماکن مقدسی مانند قدمگاه‌ها، در ادیان مختلف و مذاهب اسلامی، همواره مورد احترام بوده‌اند. نمونه قدمگاه‌ها در ایران، قدمگاه‌های امام‌رضا^(ع)، خواهران و برادران ایشان است. «بیت‌النور»، قدمگاه حضرت معصومه^(س) در قم، از مهم‌ترین این قدمگاه‌ها به‌شمار می‌آید. در این نوشتار، قدمگاه یادشده با رویکرد انسان‌شناختی، مورد بررسی قرار گرفته و بدین منظور با معرفی جامع نشانگاه تحقیق، هویت تاریخی و موقعیت جغرافیایی آن، دو نوع گزارش «عینی» و «تحلیلی» از وضعیت کنونی آن درج ارائه شده است. با بهره‌گیری از روش کیفی انسان‌شناختی، از فنون مشاهده مشارکتی، بررسی اسناد و مصاحبه، در سطح عینی، به آداب و مراسم، تجربه زوار و احساساتشان پرداخته و در سطح تحلیلی، سعی در معناکاوی لایه‌های ذهنی و پنهان کنشگران، شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد، بیت‌النور برای مردم قم هویت بخش بوده و کنشگران از طریق همانندسازی نسبت برادری حضرت معصومه^(س) و امام رضا^(ع)، با حضرت زینب^(س) و امام حسین^(ع) در مأنوس‌سازی و تعمیق اثر سفر بانو^(س) به قم، اثرگذار بوده‌اند.

واژه‌های کلیدی

حضرت معصومه^(س)، بیت‌النور، قدمگاه، انسان‌شناسی، قم

تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۸/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۷/۰۵

khanmohammadi49@yahoo.com

۱. استادیار گروه فرهنگ و ارتباطات دانشگاه باقرالعلوم^(ع)

amir7912000@yahoo.com

۲. استادیار گروه مدیریت دانشگاه ایلام

مقدمه

جوامع دینی و آیینی به طور معمول، اماکن مقدسی دارند که دارای مجموعه‌ای از نمادها، شعائر و اعمال مذهبی است. این نشانگاه‌های زیارتی، کارکردهای اجتماعی و فرهنگی فراوانی دارند. علل و عوامل بسیاری، افراد را به سمت این اماکن مقدس سوق می‌دهند که شاید انبساط خاطر از فضای معنوی، ایجاد آرامش و پالایش روحی با انجام آداب زیارت، از مهم‌ترین عوامل شمرده شود، اینجاست که مکان مقدس با دین و آیین، ارتباط تنگاتنگی پیدا می‌کند. به نظر دین‌شناس معاصر، میرچا الیاده، برای انسان دین‌دار، مکان، امری همجنس و یکسان نیست، بلکه اماکن، به مقدس و نامقدس تقسیم می‌شوند و مورد تأکید ادیان نیز است. خداوند به موسی^(ع) می‌فرماید: کفش‌هایت را درآور، تو در سرزمینی مقدس پا نهاده‌ای (طه / ۱۲، تورات، سفر خروج، ۳، ۵)، این مخاطبه نشان از وجود و اهمیت مکان مقدس در ادیان دارد (الیاده، ۱۳۷۵: ۲۱).

مکان‌های مقدس، از دو جنبه تقدس می‌یابند: یا خودشان دارای ارزش وجودی‌اند یا به علت واقعه‌ای خاص مانند حضور انسانی مقدس، اعم از پیامبر، امام، امامزاده یا اولیای الهی، جنبه تقدس گرفته‌اند. در هر دو مورد، انسان دین‌دار آن مکان را نمونه‌ای از تجلی قدسی می‌داند. این اماکن در سراسر جهان تحت عنوان معابد، کلیساها، حرم‌ها و ... نام گرفته‌اند و زیارت آنها امری معمول و پسندیده است. از جمله این اماکن مقدس می‌توان به قدمگاه‌ها اشاره کرد.

قدمگاه، معنایی وسیع‌تر از آنچه به ذهن می‌آید، دارد. دهخدا (۱۵۴۰۵) برای قدمگاه، این معانی را آورده است: «جای نهادن قدم؛ جای قدم؛ جایی که پای پیامبری یا امامی یا ولیی به آنجا رسیده باشد؛ جاهایی که اثر پایی در سنگ و جز آن پدیدار است و گمان برند که جای پای پیامبری یا امامی است.»

انوری نیز چهار معنی ذکر کرده است: «مکانی که دارای جای پایی از مقدسان است؛ جای قدم نهادن؛ محل زیست؛ سکونت‌گاه و آستانه و درگاه» (۱۳۸۱: ۵۵۰۱).

در زبان عربی نیز کلمه «مقام»، معادلی برای قدمگاه است. لسان‌العرب، دو معنای «اقامت» و «جای ایستادن» را برای آن آورده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۴۹۸).

در هر صورت، شمار دقیقی از تعداد قدمگاه‌ها در دست نیست، اما شاید بتوان آنها را از فراوان‌ترین زیارتگاه‌های جهان دانست که همه روزه یا در زمان‌های خاصی، زیارت می‌شوند.

نمونه بسیاری از زیارتگاه‌ها را با منشأ قدمگاهی، در ادیان مختلف می‌توان دید. به‌طور مثال در آیین یهود می‌توان از زیارتگاه «سارا بت آش» در نزدیکی اصفهان نام برد. فارغ از صحت و سقم تاریخچه این مکان، چنان‌که در اذهان عمومی شهرت یافته او نوه یعقوب^(ع) و اولین کسی بوده که زنده بودن یوسف^(ع) را بشارت داده است، لذا یعقوب^(ع) به پاس این خبر، او را برای داشتن عمری جاودان، دعا می‌کند. طبق روایتی یهودی، او در مکان امروزی به‌نام «سارا خاتون»، متجلی شده است (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۲۷۸). این مکان، مورد توجه کلیمیان است و به‌عنوان قدمگاه، زیارت می‌شود.

در میان مسیحیان نیز می‌توان از زیارتگاه‌های مریم مقدس مانند قدمگاه «فاتیما» نام برد. هرچند در مصداق فاتیما، اختلاف است (حضرت فاطمه^(س) یا حضرت مریم^(س))، اما مقدس بودن این بانو و متجلی شدنش در این مکان، مورد اتفاق است. بانوی مقدس سال ۱۹۱۷ م. در دهکده‌ای در پرتغال، بر چند کودک، متجلی شد و پس از آن، با ساخت عبادتگاهی در محل تجلی، این مکان به زیارتگاهی مبدل شد که امروزه از مراکز بزرگ زیارتی مسیحیان است. اجازه کلیسا برای برگزاری مراسم عبادی مخصوص این مکان و زیارت پاپ ژان پل دوم، به این زیارتگاه پشتوانه‌ای رسمی داد (سجادی، ۱۳۸۶: ۱۵۹).

در آیین زرتشت نیز می‌توان از زیارتگاه «پیر هریشت» در نزدیکی اردکان نام برد. زرتشتیان با اعتقاد به غیبت و تجلی یکی از کنیزان یزدگرد، هر ساله هجدهم نوروز برای زیارت بدین محل می‌آیند و بیتوته می‌کنند. در قسمتی از کوه که محل غیبت بوده همواره آتشی روشن است (افشار، ۱۳۵۴: ۶۲).

فرهنگ بهدینان واقعه تجلی این بانو و علت ساخت زیارتگاه را طی حکایتی شرح داده است (سروشیان، ۱۳۷۰: ۲۰۵).

علاوه بر ادیان مذکور، قدمگاه‌ها در میان مسلمانان نیز از ارزش ویژه‌ای برخوردارند. شاید معتبرترین آنها قدمگاه ابراهیم^(ع) باشد که مورد توجه مذاهب اسلامی است. قرآن کریم در تکریم این مکان می‌فرماید: «وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى» (بقره/ ۱۲۵) خداوند امر کرده است قدمگاه ابراهیم^(ع) را جایگاه نماز و دعا قرار دهند. مقام ابراهیم، به‌عنوان یکی از شعائر الهی، محلی است که ابراهیم^(ع) در آن به‌خاطر بنای کعبه یا انجام حج یا برای دعوت عمومی مردم ایستاد (مکارم، ۱۳۷۴: ۱۵).

قدمگاه در ایران و جامعه تشیع نیز همانند دیگر جوامع، ارزش والایی دارد. به‌نظر مارسل موس، اهمیت پدیده‌های مذهبی از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است. جوامع مذهبی‌تر به پدیده‌های مذهبی اهمیت بیشتری می‌دهند (موس، ۱۳۸۰: ۲۹).

بدین ترتیب، جامعه ایرانی که نسبت به جوامع دیگر بافت مذهبی محکم‌تر و پشتوانه‌ای حکومتی دارد، برای قدمگاه‌ها، ارزش زیادی قائل‌اند.

نمونه این قدمگاه‌ها مربوط به امام‌رضا^(ع) است که در مسیر ایشان از مدینه تا مرو قرار دارد. نمونه دیگر، بیت‌النور، محل اقامت حضرت معصومه^(س) است که از دیرباز به‌عنوان مکانی زیارتی در قم، مورد توجه بوده است. در این مقاله سعی می‌شود با نگاهی انسان‌شناختی^۱، به توصیف و تحلیل این مکان و وضعیت زائران آن پرداخته شود.

روش

رویکرد این نوشتار انسان‌شناختی است. انسان‌شناسی از ریشه یونانی «Anthropos» به معنای انسان و «Logos» به معنای «شرح»، به تبیین و توصیف پدیده طبیعی خاص مانند انسان هوشمند، از منظر فرهنگی می‌پردازد (بیتس، ۱۳۸۲: ۲۷).

تحقیقات انسان‌شناختی، به‌خصوص هنگامی که با امور دینی همراه شوند، سرشار از رازها و نمادهای گوناگون خواهند بود که محقق با شیوه‌ای تفهیمی در پی رمزگشایی از آن است. بدین جهت تجربه‌های دینی و نحوه حضور اشیاء و رویدادها در آگاهی کنشگران اهمیت زیادی می‌یابد و محقق یا پژوهشگر دینی می‌کوشد خود را همدلانه در حریم زیستگاه امر دینی قرار دهد تا معانی دقیق پدیده‌ها را دریابد (داگلاس، ۱۳۷۲: ۲۲۸).

بنابراین، لازم است محقق برای رسیدن به مقصود از فنون مشاهده از جمله مشاهده مشارکت‌آمیز، مصاحبه، شجره‌شناسی و بررسی اسناد بهره بگیرد (کتاک، ۱۳۸۶: ۵۳-۵۱). از این‌رو، در این بررسی در بازه زمانی سال ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۳ در نشانگاه بیت‌النور از فنون ذیل استفاده شده است:

۱- مصاحبه

از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و سؤال‌هایی با محور مشخص، اما با لحن و تعداد متفاوت استفاده شد. برنامه‌ریزی مصاحبه‌ها طوری بود که هم در زمان‌های عادی و هم در مراسم خاص صورت بگیرد تا اگر زمان و مراسم خاص در پاسخ‌ها تأثیرگذار باشد، در مصاحبه‌ها نمایان شود. در مجموع، حدود ۳۰ مصاحبه صورت پذیرفت که در تحلیل نهایی مورد ارزیابی قرار گرفت.

۲- مشاهده

با ورود به میدان مطالعه و حضور مستمر در نشانگاه تحقیق، سعی در فهم دقیق کنش‌ها و تجربه‌های زائران بود. البته مشاهده به‌نحو مشارکتی انجام شد، زیرا بنابر نظر روش‌شناسان در مطالعات موردی، بهترین نوع مشاهده، مشاهده مشارکتی است (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۳۲). بدین ترتیب، پژوهشگران به‌طور مستقیم به‌عنوان زائر، وارد میدان مطالعه شدند تا نتایج ملموس‌تری به‌دست آید.

۳- بررسی اسناد

در کنار مشاهده و مصاحبه، برای شناخت همه ابعاد مسئله، نیاز به بررسی اسناد نیز بود که این بررسی در سه بخش انجام شد:

- استفاده از کتاب: در این بخش برای اعتباربخشی به بررسی، قدیمی‌ترین اسناد و کتاب‌های مربوط به بیت‌النور مورد جستجو قرار گرفت.

- استفاده از فیلم‌ها و عکس‌ها: برای مطالعه بهتر، از فیلم‌ها و عکس‌هایی که در کتاب‌ها و بایگانی حرم حضرت معصومه^(س) درباره هویت مکان یا مراسم‌های خاص وفات یا ولادت ایشان بود، استفاده شد.

- اسناد شفاهی: علاوه بر اسناد فوق، از اسناد شفاهی نیز استفاده شد، مانند اطلاعات تولیت مکان که نسل به نسل در خدمت بیت‌النور و زائران آن بوده‌اند.

پدیده‌هایی مانند زیارت و اماکن قدمگاهی ابعاد مختلفی دارند، درحقیقت چون انسان به‌عنوان کنشگری فعال در آن حضور دارد، می‌توان آنرا به‌مثابه پدیده‌ای انسانی یا به‌تعبیر مارسل موس «پدیده اجتماعی تام» در نظر گرفت که دارای سطوح مختلف عینی و ذهنی است (۱۳۸۰: ۲۸).

برخلاف سطوح عینی که دسترسی به آن چندان دشوار نیست، سطوح ذهنی به پژوهش‌های عمیقی نیاز دارد که از راه فنون فوق، قابل دسترسی است. محقق انسان‌شناس، با گذر از لایه‌های عینی و قابل مشاهده و رفتن به‌سوی لایه‌های عمقی، تلاش می‌کند به اذهان کنشگران دسترسی پیدا کند (خان‌محمدی، ۱۳۸۸: ۵۶)، بدین ترتیب، پژوهشگران در این نوشتار با ارائه گزارش‌های تاریخی، عینی و تحلیلی و با بررسی انسان‌شناختی درصدد پاسخ به این سؤال‌ها هستند:

هویت تاریخی این مکان در اسناد مکتوب چیست و چه ارتباطی با حضرت معصومه^(س) دارد؟ تقدس قدمگاه در بین مردم منطقه تا چه حد است؟ آداب زیارت و حاجت‌خواهی در این مکان، چیست؟ گونه‌شناسی زائران چگونه است؟ چه مراسمی در این مکان انجام

می‌شود و نحوه حضور و کنش کنشگران در آن چگونه است؟ بیت‌النور بر مردم منطقه و زائران چه تأثیری دارد؟ لایه‌های ذهنی و پنهان این مکان زیارتی چیست؟

گزارش تاریخی و جغرافیایی بیت‌النور

از ویژگی‌های انسان‌شناسی دینی، تاریخی و توصیفی بودن است. طبق نظر برخی دین‌پژوهان، انسان‌شناسی باید با پژوهش تاریخی توأم باشد (داگلاس، ۱۳۷۲: ۲۲۲). زمینه‌های خاص تاریخی، فرهنگی و اجتماعی در شناخت کامل پدیده، بسیار موثرند. از این رو، ابتدا موقعیت جغرافیایی و تاریخی بیت‌النور تشریح می‌شود:

۱- موقعیت جغرافیایی

بیت‌النور از نظر جغرافیایی در محله‌ای به نام «میدان میر» (بین دو محله آذر و چهارمردان) در کوچه شماره یک خیابان عمار یاسر، از محله‌های قدیمی قم واقع شده است. در زمان گذشته و قبل از توسعه شهر، این مکان در محدوده جنوب‌غربی شهر قم قرار داشت (فقیهی، ۱۳۷۸: ۹۴)؛ اما با گذشت زمان و گسترش شهرسازی با محوریت حرم حضرت معصومه^(س)، میدان میر، کم‌کم به یکی از محله‌های مرکزی شهر تبدیل شد. در اطراف بیت‌النور، مکان‌های زیارتی دیگری نیز وجود دارد، مانند: امامزاده سلطان محمدشریف، امامزاده سید سربخش، چهل‌اختران و مدرسه علمیه رضویه (بنابر قول مشهور، هنگام عزیمت امام رضا^(ع) به توس، این مکان قدمگاه ایشان بوده است). بیت‌النور، فاصله زیادی هم با حرم مطهر حضرت معصومه^(س) ندارد و می‌توان این مسیر را پیاده طی کرد. در مجموع باید گفت بیت‌النور در بافت سنتی شهر و در مکانی با فضای کاملاً مذهبی قرار دارد.

۲- هویت تاریخی بیت‌النور

برخلاف قدمگاه‌های جهان که به‌طور عمده از مستندات شفاهی برخوردارند، بیت‌النور،

هویت تاریخی مطلوب و محکمی دارد. تاریخچه این مکان، در اسناد معتبر، به سنه ۲۰۱ ق. یعنی سال ورود حضرت معصومه^(س) به قم بازمی‌گردد.

ظاهراً قدیمی‌ترین کتابی که به ورود و اقامت ایشان در قم اشاره کرده، کتاب تاریخ قم بوده که در قرن چهارم ق. توسط حسن بن محمد قمی نگاشته شده است و دیگر کتاب‌ها هم مطالب را از همین کتاب اقتباس کرده‌اند، از جمله بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۹۰) و منتهی‌الامال (قمی، ۱۳۷۷: ۴۳۲).

طبق آنچه در تاریخ قم آمده است، با ورود امام رضا^(ع) به مرو در سال ۲۰۰ ق. پس از مدتی حضرت معصومه^(س) به قصد دیدار برادر، از مدینه به سمت مرو حرکت می‌کنند. در طول سفر، حوالی ساوه بیمار می‌شوند و از همراهان خود می‌خواهند ایشان را به قم ببرند. از نظر صاحب کتاب، بنابر اصل روایت‌ها، هنگامی که خبر به قم می‌رسد، بزرگان شهر به استقبال ایشان می‌شتابند. در پیشاپیش آنها، موسی بن خزرج با اجلال و اکرام، مهار ناقه حضرت را می‌گیرد و ایشان را به منزل خود دعوت می‌کند.

بانو، حدود ۱۷ روز در منزل موسی سکنی می‌گزینند و سپس رحلت می‌کنند. مولف، پس از بازگویی جریان رحلت، می‌گوید: محراب عبادت ایشان هنوز وجود دارد (حسن بن محمد قمی، ۱۳۶۱: ۲۱۳) مکان اقامت حضرت، در خانه موسی بن خزرج، پس از وفات ایشان از طرف موسی، وقف شد. این مکان در اسناد تاریخی، به نام محراب یا معبد فاطمه^(س)، بیت‌النور و بقعه ستیه، نامیده شده است (فیض، ۱۳۴۹: ۶۹۹).

بیت‌النور در طول تاریخ، بارها مرمت شده است، اما چنان‌که از مدارک تاریخی برمی‌آید همواره جایگاه زائرپذیری خود را حفظ کرده و همین‌طور سبب آبادانی‌های دیگری نیز شده است؛ اضافه شدن مسجد و مدرسه به مجموعه بیت‌النور و در کل گسترش شهر در این سمت، از آن جمله است.

ناصرالشریعه که در سال ۱۳۲۴ کتابی در مورد قم نگاشته است، می‌نویسد: «اخیراً مسجد و مدرسه‌ای هم در آنجا ساخته‌اند» (۱۳۵۰: ۷۴) که احتمالاً به تجدید بنای مدرسه یا

گسترش آن اشاره داشته است، زیرا مرحوم رازی قزوینی، نگارنده کتاب *التقص* در قرن ششم ق. بسیار پیش از ناصرالشریعه، این مدرسه را در شمار مدارس مهم قم آورده است (۱۳۳۱: ۱۶۴) و نشان از آبادانی و رونق این مکان در همان زمان داشته است.

بنابر نوشته فیض: «ستیه مشتمل بر یک معبد در وسط محوطه، حجرات مدرسه در اطراف آن و یک مسجد در ضلع غربی مدرسه است. معبد فاطمه در وسط محوطه مدرسه قرار دارد و حجره‌ای است زیبا و آینه‌کاری به نام بیت‌النور» (۱۳۴۹: ۶۹۹).

در هر حال، هنوز نیز، مدرسه علمیه در جوار بیت‌النور قرار دارد. تنها تفاوتی که در سال‌های اخیر به وجود آمده مسدود شدن راه اتصال این دو است. در گفتگو با تعدادی از طلاب که سال‌هایی را در مدرسه گذرانده‌اند، مشخص شد در گذشته، پنجره‌هایی از مدرسه به محوطه بیت‌النور باز می‌شده است، طوری که از مدرسه، محوطه بیت‌النور مشاهده می‌شد، اما در سال‌های اخیر، برای آسایش زوار و طلاب مدرسه، پنجره‌ها مسدود شده‌اند و دیوار، جایش را گرفته، هرچند هنوز هم اتاق بیت‌النور، داخل حیاط مدرسه است، اما راه ورودی ندارد.

۳- توصیف مکان و ساختمان

مرحوم فیض، بیت‌النور را این‌گونه توصیف کرده است: «...حجره‌ای است زیبا و آینه‌کاری به نام بیت‌النور که به صورت چهار ضلعی مختلف به دهانه ۳/۵ در ۳ متر با محرابی در ضلع جنوبی و سه درگاه در اضلاع سه‌گانه با دری آهنی و سراسری و شیشه‌پوش» (۱۳۴۹: ۶۹۹).

این مکان همچنان زیبایی و نورانیت خود را دارد. در ابتدای کوچه، میدانی کوچک با تعدادی درخت مشاهده می‌شود، دست راست میدان، ورودی بیت‌النور است و بر داریستی آهنی تابلویی با عبارت «عبادتگاه حضرت فاطمه معصومه (س)» مشاهده می‌شود. در سمت راست بیت‌النور، مسجد و سمت چپ، کتابخانه قرار دارد. با گذر از در ورودی بیت‌النور، با محوطه‌ای حدود ۱۲ در ۱۸ متر مواجه می‌شویم که با فرش‌های یکدستی مفروش شده است، پس از آن به اتاق بیت‌النور می‌رسیم. چند پله پایین‌تر درگاهی شیشه‌ای مشاهده

می‌شود، بالای درگاه، عکسی از ضریح حضرت معصومه^(س) و جمله «يَا فَاطِمَةُ اشْفَعِي لِي فِي الْجَنَّةِ» دیده می‌شود و در ذیل آن عبارت «بنای تاریخی بیت‌النور، عبادتگاه حضرت معصومه^(س)» و عبارت انگلیسی: *The Place of Worship for Hazrat Masumeh*^(s) Beytonnoor the Historical Building نوشته شده است که مکان را برای گردشگران و زوار خارجی معرفی می‌کند. کاشی‌کاری رنگارنگ و زیبا با طرح‌های اسلیمی، دور درگاه را احاطه کرده و بالای کاشی‌ها این شعر نقش بسته است:

شده بنیاد این کاخ منور بپاس دختر موسی بن جعفر
عبادتگاه معصومه است اینجا کز اینجا قم شرافت یافت دیگر

و در ذیل آن:

این روشنی ز چیست که در قم منور است این سجده‌گاه دختر موسی بن جعفر است
البته مرحوم فیض، مصرع اول را این‌گونه نقل کرده است: «این جایگاه کیست که آنقدر منور است» (۱۳۴۹: ۷۰۰)، احتمالاً با تجدید بنای مکان، شعر، تغییر یافته است.
پس از این درگاهی، داخل اتاق بیت‌النور کاملاً نمایان می‌شود. ابعاد اتاق با آنچه مرحوم فیض نقل کرده اختلاف چندانی ندارد. دیوار اتاق تا حدود ۱/۵ متر از سنگ مرمر پوشیده شده و بالای آن به صورت زیبایی آینه‌کاری شده است، سقف هم به صورت گنبدی بوده و لوستری از آن آویزان است که همراه مهتابی‌ها، نور اتاق را تأمین می‌کند، کف اتاق هم با فرش از رنگ روشن، مفروش شده است.

در نهایت، در دیوار مقابل، محرابی کوچک و زیبا وجود دارد که با کاشی‌هایی در اطراف و آینه و سنگ‌کاری در داخل تزئین شده است و نمودی کامل از معماری اسلامی را نشان می‌دهد که از تمام نمادهای زیبایی‌شناختی در آن استفاده شده است تا چشم هر زائر مشتاقی را خیره کند. بیت زیر با خطی خوش در بالای محراب دیده می‌شود که نشان از ارادت خاص سازندگان و خادمان این بارگاه، به مقام شفاعت حضرت دارد:

کمینه درگه، غلامحسین نجاتی نجات می‌طلبد از تو که باب نجاتی

در مجموع، معماری و شیوه ساخت بنا، مملو از نمادها و رمزهایی است که زائر را به تقدس مکان رهنمون می‌سازد. سقف گنبدوار که در معماری اسلامی، نمادی از آسمان شمرده می‌شود و استفاده از سنگ و ترکیب آینه، کاشی، نورپردازی درونی اتاق، نقوش تزئینی و ... از جمله این مواردند.

در ایجاد محراب به شکل کنونی، رخدادی تاریخی وجود دارد که نشان می‌دهد بیت‌النور نیز مانند بسیاری از اماکن زیارتی، از شکل‌گیری خرافات مصون نبوده است، اما به دلیل وجود علما و نفوذ کلام آنان بین مردم، این خرافات برطرف شده است.

به نقل از مورخان به مرور زمان، واژه «النور» در اذهان عوام، به «التنور» تغییر یافت و مردم گمان کردند حضرت در این مکان تنوری داشتند و نان می‌پختند، زیرا دور محراب به صورت گرد و مدور و شبیه تنور بود (زمانی نژاد، ۱۳۸۳: ۴۳)، لذا به خاکستر آنجا تبرک می‌جستند، اما با دستور و روشنگری علما، حالت تنوری تخریب و محرابی مناسب تجدید بنا شد (فیض، ۱۳۴۹: ۶۹۹).

۴- تولیت مکان، مراسم و مناسک مذهبی

تولیت بیت‌النور، برعهده هیئت امانست و معمولاً از سادات میره‌ای و بستگان دیگرشان هستند. تمامی نسل آنان، متولی و خدمتگزار بیت‌النور بوده‌اند، اموالی را برای آن وقف کرده و در تجدید بنای آن نقش زیادی داشته‌اند. بر در و دیوار بیت‌النور نیز بعضاً به عکس یا نام بزرگانشان برمی‌خوریم.

اعمال و مراسم بیت‌النور، به دو دسته غیراختصاصی و اختصاصی تقسیم می‌شوند: مراسم غیراختصاصی همانند مراسمی که در بقیه اماکن مذهبی نیز برگزار می‌شود، معمولاً توسط هیئت محلی میدان میر انجام می‌شود و اعضای آنرا ساکنان محل تشکیل می‌دهند. این مراسم شامل موارد ذیل می‌شود:

- قرائت قرآن در ایام ماه مبارک رمضان؛

- روضه و عزاداری در محرم و صفر و پذیرایی با غذای تبرکی امام حسین (ع)؛
- جشن میلاد و عزاداری وفات ائمه (ع) و ایام فاطمیه؛
- نماز جماعت که همه‌روزه در مسجد بیت‌النور برگزار می‌شود.
- علاوه بر آن، مراسم دیگری نیز وجود دارد که به جهت ارتباط این مکان با حضرت معصومه (س)، به‌طور اختصاصی، در بیت‌النور انجام می‌شود و عبارت‌اند از:
 - مراسم میلاد حضرت معصومه (س)؛ به‌دلیل اینکه این مکان، منزل حضرت نام گرفته است، هر ساله مراسمی در آن اجرا می‌شود؛
 - مراسم ورود حضرت معصومه (س) به قم و کاروان نمادین؛ مردم قم در حرکتی نمادین، از میدان معصومیه تا بیت‌النور و حرم مطهر، کاروان استقبال از حضرت را بازسازی می‌کنند؛
 - مراسم روز وفات حضرت معصومه (س)؛ در این روز نیز کاروان عزاداری، طی تشییعی نمادین از بیت‌النور به سمت حرم مطهر حرکت می‌کنند.
- این مراسم زیر نظر تولیت حرم مطهر و همکاری هیئت امنای بیت‌النور انجام می‌شود.

گزارش تحلیلی

این گزارش از دو منظر ارائه می‌شود: ابتدا در سطح عینی که گزاره‌های آن با مشاهده مستقیم قابل بررسی است و سپس تحلیل پدیدارشناختی که به ذهنیت باورمندان و ابعاد غیرعینی پدیده ارتباط دارد.

۱- سطح عینی

آنچه از مشاهده‌ها و مراجعه‌های مکرر در طول دوره بررسی به‌دست آمد، آن است که بیت‌النور به‌عنوان مکانی قدمگاهی به‌سبب حضور حضرت معصومه (س)، توسط مردم از راه‌های دور و نزدیک زیارت می‌شود. لذا از باب آداب زیارت، نذرها، گونه‌شناسی زائران و مراسم‌های اختصاصی قابل بررسی است.

آداب زیارت

اماکن زیارتی، آدابی دارند که آنها را از دیگر اماکن متمایز می‌کند. درحقیقت، رعایت این آداب، حاکی از گسستن از مکان و جهان عادی و پیوستن و درآمدن به مکان و جهان مقدس است، آداب زیارت ممکن است شامل: وضو، تطهیر، درآوردن کفش، احساس انابه و انکسار و ... باشد (کینگ، ۱۳۷۲: ۱۰۲).

چنان‌که پژوهشگران مشاهده کردند بیت‌النور نیز مانند سایر اماکن مذهبی، به علت تقدس در میان مردم، آدابی برای ورود و زیارت دارد که زائر آنرا رعایت می‌کند.

آداب زیارت در اینجا عبارت‌اند از: درآوردن کفش‌ها، الزامی بودن حجاب چادر برای بانوان ایرانی، سلام و تعظیم هنگام ورود، لمس در ورودی و دیوارهای محراب، آستانه‌بوسی و بوسیدن محراب، کشیدن پارچه یا روسری برای تبرک به محراب، نماز و دعا.

همه این آداب، در ایجاد حس آرامش‌بخش زیارت اهمیت دارند به‌طور مثال، آستانه‌بوسی، زائر را آماده ورود می‌کند. آستانه در مکان مذهبی، جدایی درون و امتیاز آنرا نسبت به محدوده بیرونی نشان می‌دهد و با آئین‌هایی از قبیل سر فرود آوردن، لمس کردن با دست، بوسیدن و غیره همراه است (الیاده، ۱۳۷۵: ۲۴). آستانه، در اینجا از اهمیتی دوچندان برخوردار است، زیرا افراد محلی که همواره در کنار این مکان در رفت و آمدند و ورود همیشه مهیا نیست، با تعظیم و بوسیدن آستانه، احترام خود را به بیت‌النور ابراز می‌دارند.

در هر صورت، زائران، پس از ورود، برای زیارت به اتاق بیت‌النور می‌روند، اگر میسر باشد همان‌جا نماز می‌خوانند و در صورت ازدحام، در محوطه بیرونی، مشغول نماز و زیارت حضرت معصومه^(س) می‌شوند. زواری هم که به‌صورت کاروانی می‌آیند، معمولاً زیارت‌خوانی دسته‌جمعی دارند و پس از توقفی کوتاه، برای زیارت اماکن متبرکه نزدیک بیت‌النور خارج می‌شوند.

حاجت‌خواهی و نذر

حاجت‌خواهی، از ویژگی‌های اماکن مقدس است. زائر، با توجه به قداست مکان،

احساس می‌کند به خداوند نزدیک‌تر شده است و نیروی برتر صاحب‌مکان، او را در برآوردن حاجتش حمایت می‌کند. در این مکان نیز همانند حرم حضرت معصومه (س)، زائران از روی صدق و نیاز، حاجت‌های خود را مطرح و برای برآوردن آن، نذر می‌کنند. نذرها شامل سفره‌های نذری، برپایی مراسم روضه، پخش آجیل و... می‌شود. همچنین بنا بر گفته خادم بیت‌النور، پستی‌ها و فرش‌های این محل، مربوط به همین نذرها و برآوردن حاجت‌ها است.

در ادامه به برخی از نذرها و حاجت‌خواهی‌ها اشاره می‌شود:

- سفره صلوات، از نذرهایی است که ظاهراً به زوار قمی اختصاص دارد. فرد، به نیت ۱۴ معصوم^(ع) نذر می‌کند و پس از حاجت گرفتن، در این مکان سفره‌ای سبزرنگ منقش به اسامی ائمه^(ع) و پر از تسبیح پهن می‌کند، افراد (که معمولاً با هم آشنا هستند و در سفره نذری یکدیگر شرکت می‌کند) گرداگرد سفره نشسته و ذکر شریف صلوات را می‌گویند تا همه تسبیح‌ها (۱۴ هزار صلوات) ادا شود. در نهایت، نذرکننده، پذیرایی مختصری انجام می‌دهد. این سفره، اختصاص به روز یا ساعت معینی ندارد و همه می‌توانند آن را نذر کنند. در یکی از مراجعه‌ها به بیت‌النور، با چنین سفره‌ای مواجه شدیم، برای ایجاد ارتباطی صمیمانه با صاحب سفره (که خانم آموزگاری بود و به گفته خود بارها شاگردانش را به زیارت آورده بود) و بقیه حاضران، سر سفره نشستیم تا از آداب سفره و نیت نذرکننده مطلع شویم که نتیجه خوبی هم برای تکمیل اطلاعات و شناخت این پدیده زیارتگاهی نصیبمان شد.

در مراجعه دیگر، خانمی از اهالی محل را دیدیم که شکلات بین زوار پخش می‌کرد، در پاسخ سؤالی، با حالت بغض‌آلود اظهار داشت: «زمان زیادی است که در این محل زندگی می‌کنم، اما به دلیل مشکلات مالی شاید مجبور به فروش خانه‌ام شوم، این نذر را کرده‌ام که خداوند مرا از همسایگی منزل حضرت معصومه (س) محروم نکند، شما هم دعا کنید این توفیق از من سلب نشود.»

همین‌طور، در صحبت با هیئت امنای بیت‌النور، از زبان یکی از روحانیان منبری محل، نقل می‌کردند که اشتیاق زیادی برای زیارت و رفتن به خانه خدا داشتم، اما به سبب مشکلات مادی، امکانش نبود تا اینکه یکی از بزرگان به من گفت: «به بیت‌النور برو و زیارت بیت‌الله را بخواه، بیت‌النور محل استجاب دعاست.» من هم به اینجا آمدم، نماز خوانده و حاجتم را مطرح کردم. مدتی پس از آن، در همان سال، به طرز بی‌اورنکردنی و بدون اینکه مالی از خود خرج کنم، زیارت خانه خدا نصیبم شد.

گونه‌شناسی حاجت‌ها

هرچند دسترسی به حوائج افراد که معمولاً در خلوت و راز و نیازهای خصوصی خود با حاجت‌دهنده بیان می‌کنند و از آشکار شدن آن ابا دارند، چندان آسان نیست، اما گفتگو و مصاحبه همدلانه با زائران، حوائج آنها را به ترتیب زیر نمایان می‌سازد:

- حاجت‌خواهی در اینجا حول چند محور است: شفاعت اخروی، فهم علمی، حوائج مادی و شفای بیماران؛

- در گونه‌شناسی حاجت اقشار مختلف، تفاوت چندانی دیده نشد. تنها شاید بتوان از مجموع مصاحبه‌ها این‌گونه برداشت کرد که فهم علمی، از سوی افراد تحصیل‌کرده مانند دانشجویان یا طلاب علوم دینی، بیشتر مطرح می‌شد؛

- همین‌طور در مورد ادای نذر، معمولاً افراد چیزی را که به‌عنوان نذری می‌دادند، با محل سکونت، ملیت و آداب و رسومشان متناسب بود، به عبارت دیگر، نذر، متأثر از شرایط اجتماعی و فرهنگی نذرکننده بود.

- برخی معتقدند بین نذر و جنسیت، رابطه وجود دارد (بهار، ۱۳۸۳: ۱۲۵)، اما در اینجا جنسیت در نوع نذر تأثیر اندکی داشت و حداقل در مورد نذرهای خوراکی و دادن وجه می‌توان گفت، هم زنان و هم مردان چنین نذری انجام می‌دادند؛

- زمان تأثیر چندانی در پخش و ادای نذر نداشت، تقریباً در هر مراجعه، پخش نذر

مشاهده می‌شد، اما شاید بتوان گفت در زمان و مراسم خاص بیت‌النور، مانند روز وفات و روز ورود، تعدد و تنوع نذرها بیشتر بود؛

- زائران در حاجت‌خواهی، بین بیت‌النور و حرم مطهر، تفاوتی قائل نبودند و حتی برخی عنوان می‌کردند که در این مکان، احساس نزدیکی بیشتری با حضرت معصومه (س) دارند؛

- زائران در اجابت حوائج، با وجود اعتقاد به نیروی برتر برای صاحب مکان، او را مستقل ندانسته، بلکه شفیع به درگاه خداوند متعال می‌دانستند.

زائران

زیارت و زائر شدن، امروزه چنان گسترشی یافته که در ادبیات اجتماعی کنونی، جامعه‌شناسی زیارت و مهندسی فرهنگی برای زیارت رواج زیادی پیدا کرده است. زیارت، دیداری معمولی نیست، بلکه از دید زائر مکان مقدس، به مکانی آمده است که صاحب آن، احترام، شرافت و خارق‌العادگی دارد. او با زائر شدن، خود را به مثابه مهمان می‌داند، مهمانی که صاحب‌خانه دعوتش کرده و به شرف حضور پذیرفته است.

سفر زیارتی، نوعی تخلیه احساسی است و زائر به دنبال کسب تجربه‌ای معنوی است که او را از روزمرگی و دنیای مادی، رهایی می‌بخشد (تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۲۴).

طبق آنچه مشاهده شد، زائران بیت‌النور نیز همین حالت‌های روحی را تجربه می‌کنند. آنها فراتر از هرگونه نظام طبقاتی، از هر قشر و طبقه‌ای هستند؛ پیر، جوان، زن، مرد، تحصیل کرده، غیر تحصیل کرده، ایرانی و غیر ایرانی.

برای بررسی بهتر این تجربه مذهبی و بازنگری انگیزه‌ها و نگرش‌های زائران، زوار بیت‌النور به سه دسته تقسیم می‌شوند:

- زائران قمی و اهل محل

حضرت معصومه (س) و تمام اماکن مربوط به ایشان، در نظر اهالی سستی قم، از جایگاه و عظمت خاصی برخوردارند. روحیه افتخارآمیز دعوت بزرگان قم از حضرت، در بدو ورود،

هنوز در میان مردم قم وجود دارد، آنها این میزبانی را برای خود فخر و برکت می‌دانند. در مصاحبه با همسایگان بیت‌النور، این مطلب به‌وضوح دیده می‌شد، آنها عموماً جریان بیت‌النور را (حتی گاهی با تاریخ دقیق وقایع) می‌دانستند که این آگاهی، نشان از علاقه وافر مردم دارد. یکی از کسبه‌های اطراف بیت‌النور، در پاسخ به سؤال میزان ارادت اهالی به این مکان جواب داد: اینجا نزد اهالی، کمتر از حرم مطهر نیست. آنها اگر بتوانند هر روز به زیارت بیت‌النور می‌روند، در نمازهای جماعت شرکت می‌کنند و اگر مقدور نبود حداقل از همان بیرون و کنار در ورودی، برای اظهار ارادت، سر خم می‌کنند و سلام می‌دهند.

این مطلب در مراجعه نویسنده‌گان مقاله پیش رو نیز مشاهده شد، چند تن از اهالی پس از تهیه نان هنگامی که از جوار بیت‌النور می‌گذشتند سلام می‌دادند، اظهار ارادت می‌کردند و بر در ورودی بوسه می‌زدند.

- زوار غیر قمی

زوار غیر قمی هم مانند قمی‌ها، زیارت این مکان را برای خود عنایتی از جانب خداوند می‌دانند. خانم زائری از ارومیه که مدتی ساکن قم بود و از وضعیت بی‌توجهی مردم به مسائل دینی در شهرستان‌ها گله‌مند بود، اظهار می‌کرد از وقتی با این مکان آشنا شده است، بستگان و مهمانان خود را هم به زیارت می‌آورد تا با آشنا کردن آنها با این نوع اماکن، فرهنگ دینی را در میان اعضای فامیل و دوستان خود رواج دهد.

فرد دیگری که از شهرهای جنوبی کشور با انگیزه تحصیل علوم دینی و عشق به آستان مقدس حضرت معصومه (س)، به قم آمده و ساکن شده بود، اما به‌دلایلی نتوانسته بود تحصیل را ادامه دهد، کاسبی بود که دیوار به دیوار بیت‌النور، مغازه عسل‌فروشی داشت و از اینکه در جوار منزل حضرت، کار می‌کرد بسیار خوشحال بود. او اظهار می‌داشت که هنوز فرصت و توفیق مطالعه‌ی جامعی درباره‌ی ایشان نداشته است، اما قصد دارد با تکمیل مطالعات خود، علاوه بر ارتقای سطح معلوماتش، به زائرانی که برای خرید به محل کسب او می‌آیند و بعضاً در مورد بیت‌النور سؤال می‌کنند، اطلاعات مستندی ارائه دهد. او از حضرت معصومه (س) فهم

و معرفت دقیق در شناخت ایشان و اندیشه‌های دینی را می‌خواست.

خانم دیگری که از کرمان برای زیارت آمده بود احساسش را این‌گونه بیان می‌کرد: اینجا جای قدم‌های حضرت است و جای جای آن خاطره‌ی ایشان را تداعی می‌کند، با آنکه فضای حرم، بسیار نورانی است، اما من شخصاً فضای معنوی اینجا را بیشتر می‌پسندم. هنگامی که وارد بیت‌النور می‌شوم واقعاً احساس می‌کنم مهمان حضرت معصومه^(س) شده‌ام و پا در منزل ایشان گذاشته‌ام.

- زوار غیر ایرانی

شاید بتوان گفت مصداق بارز مسافران معنوی، همین زوار غیر ایرانی هستند که در قالب کاروان‌های گردشگری دین و معنویت، رنج سفر را بر خود هموار و از راه‌های دور برای زیارت اماکن مقدس، به کشورمان سفر می‌کنند.

سفرهای جمعی، علاوه بر دستاوردهایی که دارد، تجربه‌ی زیارت فردی را به تجربه‌ی گروهی پیوند می‌زند و سبب تعمیق اثر زیارت می‌شود.

طبق مشاهده‌ها، در میان زائران غیر ایرانی بیت‌النور، تعداد زائران عراقی، چشمگیرتر است. آنان از شهرهای مختلف عراق به‌خصوص عتبات عالیات، به‌صورت کاروانی یا فردی به زیارت می‌آیند و هر یک انگیزه‌های خاصی دارند. از جمله این مورد: خانمی برای زوار خارجی عرب‌زبان، جریان بیت‌النور را شرح می‌داد. ابتدا گمان کردیم یکی از اهالی همان کاروان است اما متوجه شدیم کاروانیان او را نمی‌شناسند. کنجکاوانه پیش رفتیم، پس از سلام و احوالپرسی، با زبان فارسی همراه لهجه‌ی غلیظ عربی اظهار داشت اهل کاظمین است، دو سال قبل با شرکت در مراسم ماه رمضان بیت‌النور، محبت این مکان در دلش جای گرفته و به عشق دختر موسی بن جعفر^(ع) مقیم قم شده است. از انگیزه‌اش سؤال کردیم. با حالت خاصی، به جریان قرآنی نذر مادر حضرت مریم^(س) اشاره کرد و اظهار داشت: مادر مریم^(س) او را نذر معبد کرده بود، من نیز همین آرزو را داشتم و اکنون قسمت شده است در اینجا خدمتگزار باشم و به زائران اطلاع‌رسانی کنم، زیرا بسیاری از زائرانی که از کشورهای عربی

می‌آیند از تاریخچهٔ این مکان و حتی نسبت به مقام حضرت معصومه (س) هم آگاهی چندانی ندارند و لازم است مسئولان مربوطه برای این مهم چاره‌اندیشی کنند تا زوار پس از طی این مسیر طولانی که از کشورهای خود می‌آیند با کوله‌باری از معرفت، شهر قم را ترک کنند. در هر صورت زائران عراقی، چنان‌که مشاهده کردیم علاوه بر زیارت، به پخش نذر و خیرات هم می‌پردازند. در یکی از مراجعه‌ها، مرد زائری از کربلا، مشغول پخش شکلات و مهرهای کربلا بود و تعمداً آن‌را بین زائران غیر عراقی پخش می‌کرد و با اشاره و به زبان عربی می‌فهماند که اینها از خود کربلا و «تبرک امام حسین (ع)» است؛ گویا می‌خواست اهمیت آن‌را به مخاطب بفماند و بگوید آنچه که به شما دادم ارزش ویژه‌ای دارد. علاوه بر زائران عراقی، زائران پاکستانی هم از تعداد زیادی برخوردارند. آنها معمولاً به صورت کاروانی، با ظاهری ساده و بی‌آلایش و با عشق و حرارت زیادی به زیارت می‌پردازند، بر در و دیوار محراب بوسه می‌زنند و گاهی عکسی برای یادگاری می‌گیرند. در مصاحبه‌ها متوجه شدیم پاکستانی‌ها فرهنگ خاصی برای زیارت دارند، آنها حاضرند هرچه دارند خرج کنند تا به زیارت اماکن مقدسه بروند، هر پس‌اندازی را هم برای زیارت مصرف می‌کنند، گویا در فرهنگشان صرف مال برای این کار، ارزش و جایگاه ویژه‌ای دارد. علاوه بر عراقی‌ها و پاکستانی‌ها، افرادی از لبنان، کشورهای حاشیهٔ خلیج فارس و عربستان، زائران دیگر بیت‌النور را تشکیل می‌دهند. آنان اغلب به صورت تورهای مذهبی به این مکان می‌آیند و با علائم آژانس مسافرتی‌شان و تابلویی که سرگروه در دست دارد، مشخص می‌شوند، هرچند این زوار را از ظاهر متمول، تلفن‌های همراه و تبلت‌های پیشرفته که در دست کودکانشان است به راحتی می‌توان تشخیص داد، آنها نیز مانند دیگران زیارت می‌کنند، نماز می‌خوانند و عکس یادگاری می‌گیرند. در سؤال راجع به عکس گرفتن از بیت‌النور، متوجه شدیم این عکس‌ها در بازگشت، چند کارکرد برایشان دارد: هم خاطرهٔ سفر روحانی و زیارتی را برایشان زنده می‌کند، هم با نشان دادن آن به دیگر هموطنان خود که توفیق چنین سفری را نیافته‌اند، آنان را ولو از راه دور در تجربهٔ زیارتی‌شان شریک

می‌سازند و هم برای خودشان هویت زائر شدن را به ارمغان می‌آورد. آنان در میان هموطنان و آشنایان خود به‌عنوان کسی که از مکان مقدسی آمده و توفیق زیارت داشته معرفی می‌شوند. ایجاد هویتی جدید به نام «زائر»، احساسی دلچسب و احترام‌برانگیز ایجاد می‌کند. در مجموع می‌توان نکات ذیل را در مورد وضعیت زائران ذکر کرد:

۱- تجربه متمایز زائر شدن

زائران در همه اماکن مقدس، از ویژگی مشترکی برخوردارند. «آنها به دنبال نوعی تجربه عرفانی، معنوی و دینی هستند و انتظار دارند به آن برسند» (تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۴۶). زائران بیت‌النور نیز جدا از این امر نبودند، در مصاحبه‌هایی که داشتیم، زوار از احساسی متمایز و آرامش‌بخش سخن می‌گفتند که با حضور در این مکان نصیبشان شده است، آرامشی که دوباره یا چندباره آنان را به زیارت سوق می‌دهد.

۲- اعتقاد به قداست مکان

زوار بیت‌النور، به قداست مکان اعتقاد بسیار داشتند. فاصله دور و بُعد مکان نیز از اعتقاد آنها کم نکرده بود. زائران غیر قمی، همانقدر ارادت نشان می‌دادند که زائران قمی ابراز می‌کردند. ثروت و مقام نیز در وجود این علاقه تأثیرگذار نبود، همان‌طور که تحصیل کرده و غیر تحصیل کرده، ابراز یکسانی در میزان ارادت داشتند.

۳- مقایسه اطلاعات مذهبی زائران

زوار ایرانی نسبت به غیر ایرانی‌ها، اطلاعات مذهبی بیشتری داشتند که نشان از فرهنگ غالب مذهبی در کشورمان دارد. آنان به‌خصوص در مورد بیت‌النور و اماکن مربوط به حضرت معصومه^(س)، سطح مطلوبی از اطلاعات را ابراز می‌کردند.

۴- عدم منع جنسیتی در زیارت

در زیارت، منع جنسیتی وجود ندارد، مردان و زنان برای زیارت مشرف می‌شوند، اما تعداد زنان زائر در روزهای معمولی که مراسم خاصی وجود نداشت، بیش از مردان بود.

۵- از جهت ملیتی، در میان زائران غیر ایرانی، تعداد زائران عرب‌زبان، نمود بیشتری داشت.

۶- نقش راهنما در زیارت مکان

زائران غیر ایرانی، راهنمایان مشخصی هم‌زبان خودشان داشتند. این راهنمایان که معمولاً روحانی و ساکن قم هستند، با ورود کاروان زیارتی، در بیت‌النور حاضر می‌شوند و با توضیحاتی در مورد مکان و بعضاً روضه و زیارت دسته‌جمعی، هموطنان خود را به فیض می‌رسانند. شاید این مسئله به این دلیل باشد که اغلب مسافران زیارتی ترجیح می‌دهند، راهنما، هم‌کیش و هم‌زبان خودشان باشد تا بتوانند با او ارتباط برقرار کنند و حس مشترکی در تجربه دینی داشته باشند (تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۲۵).

وجود راهنمایان و نحوه توضیح و تفسیر آنان، در ایجاد انسجام فکری و آمادگی روحی زائران و تعلق خاطر به مکان اهمیت ویژه‌ای دارد.

گونه‌شناسی مناسک مذهبی در بیت‌النور

مناسک و مراسم مذهبی از عناصر تفکیک‌ناپذیر اماکن مقدس هستند، این مراسم در بسیاری موارد، کارکردهای فرهنگی و اجتماعی متنوعی برای مکان مقدس ایجاد می‌کنند. به‌نظر جامعه‌شناسان، مناسک مذهبی به‌خصوص وقتی به‌صورت دسته‌جمعی انجام می‌شود، شور و غلیان جمعی و همبستگی ایجاد می‌کند (اسمیت، ۱۳۷۸: ۲۹). یکی از این مناسک، جشن‌ها، عزاداری‌های مذهبی و حرکت‌های نمادین در بازنمایی وقایع تاریخی-مذهبی است. چنان‌که ذکر شد، در بیت‌النور دو نحو متفاوت از مناسک و مراسم قابل مشاهده است: مناسک عمومی بدون در نظر گرفتن واقعه زمانی خاص مکان و مراسم اختصاصی که شامل مراسم جشن و عزاداری مربوط به حضرت معصومه^(س) است و به‌نحو جمعی انجام می‌گیرد. طبق آنچه مشاهده شد، مراسم روز ولادت، با سخنرانی و مولودی‌خوانی همراه است و مردم با شیرینی و پخش نذر از همدیگر پذیرایی می‌کنند. مداحان با اشاره به شرافت یافتن قم به یمن مقدم بانو^(س)، زیارت ایشان را افتخاری برای زوار می‌دانند و چنین اشعاری می‌خوانند:

به خدا مهر تو را من نمی‌دم به هر دو عالم
 آب شور حرم تو نمی‌دم به آب زمزم
 آب شور حرم تو نمک زندگی مونه
 من نمکدونو شکستم ولی قلبم مهربونه

این اشعار هم اشاره به امکانات نامناسب شهری دارد و هم میزان ارادت به مقام بانو را متذکر می‌شود. هرچند در سال‌های اخیر، وضعیت آب قم بهتر شده، اما هنوز این‌گونه اشعار بر سر زبان‌هاست.

آستان مقدس هم یک روز از برنامه‌های دهه کرامت را به بیت‌النور اختصاص می‌دهد و خدام حرم بارفتن به بیت‌النور، طی مراسم ویژه‌ای اظهار ارادت خود را به این مکان مقدس ابراز می‌کنند. در مراسم روز ورود حضرت به قم، طی مراسم مفصلی، کاروانی نمادین به‌عنوان کاروان حضرت معصومه^(س) در شهر به راه می‌افتد، مردم سعی می‌کنند اتفاق‌هایی را که در زمان گذشته به وقوع پیوسته است بازنمایی کنند. کاروان متشکل از شترها، ساریبان‌ها و کجاوه‌ای تزئین شده که نمادی از کجاوه بانو^(س) است از میدان معصومیه که در زمان قدیم ورودی شهر محسوب می‌شد به راه می‌افتد و مردم گل و برگ‌های سبز نخل و مانند آن در دست می‌گیرند. اشک شوق استقبال‌کنندگان، نجوای مناجات‌گونه آنان، طبل و دهل پیش‌قراولان کاروان، همه و همه تداعی گر لحظه ورود حضرت معصومه^(س) به قم است. مردم پلاکاردهایی با عناوین و عبارت‌های گوناگون مانند این عبارت‌ها را به دست می‌گیرند: «ورود حضرت معصومه^(س) به شهر قم مبارک باد»، «با قدوم حضرت فاطمه معصومه^(س) بر خاک پاکان، شهر قم سرچشمه جوشان معارف و فرهنگ ناب اسلامی شد» که نشان‌دهنده شادی مردم از این واقعه مسرت‌بخش است و اهالی قم این جریان را سبب نزول برکت‌های الهی بر شهر می‌دانند. کاروان همچنان به حرکت ادامه می‌دهد و هر لحظه، بر شمار استقبال‌کنندگان افزوده می‌شود تا اینکه بالاخره به بیت‌النور می‌رسند. آنجا نیز اهالی محل و عده‌ای که نتوانسته‌اند به میدان معصومیه بروند و به‌طور عمده خانم‌ها هستند، حضور دارند. در نهایت

باز هم مداحان اهل بیت^(ع) در بیت‌النور به مدیحه‌سرایی می‌پردازند و سپس جمعیت به سوی حرم مطهر حرکت می‌کنند.

مراسم روز وفات

مراسم با توجه به مشاهده سالروز وفات حضرت معصومه^(س) در بیت‌النور بازگو می‌شود.

این مراسم در زمان مراجعه پژوهشگران، صبح روز پنجشنبه آغاز شد. آقایان در محوطه بیت‌النور و خانم‌ها در مسجد حضور داشتند. روز پر ازدحامی بود. مسجد کاملاً پر شده بود و مردم در محوطه میدان میر و اطراف آن نشسته بودند. دیوارهای بیرونی بیت‌النور با پرچم‌های سیاه پوشانده شده بود.

هیئتی از خدام حرم حضرت معصومه^(س) با تشریفات کامل و لباس متحدالشکل، برای عرض ادب به بیت‌النور آمده و با قرار دادن شمعدان‌هایی در راهروی ورودی کنار در بیت‌النور به ردیف ایستاده بودند. حضور آنان بر اهمیت و رسمیت مراسم می‌افزود.

پس از مراسم خطبه‌خوانی خدام حرم، سخنران، با تبیین مقام بانو^(س)، واقعه بیماری حضرت معصومه^(س) و ورود ایشان به قم را بازگو کرد.

تعریف این واقعه و به‌خصوص نحوه انتخاب قم از جانب حضرت، از مسائلی است که معمولاً سخنرانان بر آن تأکید می‌کنند، زیرا خانم^(س)، از بین همه اماکن، قم را انتخاب کردند و با آن حال بیماری و ناتوانی، اصرار بر آمدن به قم داشتند، چون از اجداد طاهری‌شان شنیده بودند که قم محل شیعیان است.

سخنران، در نهایت با بازگویی واقعه وفات حضرت معصومه^(س) و شکوه و عظمتی که مردم قم در تشییع پیکر ایشان به نمایش گذاشتند، خطاب به حضرت و از زبان مردم عرض کرد: «یا حضرت معصومه^(س) ما در جریان تشییع پیکر شما نبودیم، اما حضور این جمعیت فراوان در اینجا نشان می‌دهد که اگر بودیم پابره‌نه و بر سر و سینه‌زنان در تشییع

شما شرکت می‌کردیم.»

با پایان سخنرانی، مردم به تدریج از بیت‌النور و مسجد مجاور خارج شدند تا از مسیر خیابان عمار یاسر به طرف حرم مطهر حرکت کنند.

علاوه بر مردم قم، هیئت‌های زیادی از شهرهای مختلف نیز حضور داشتند، در این میان، کاروان بانوان مشهدی که پرتعداد و با نظم خاصی به مراسم آمده بودند، نمود بیشتری داشت. مشاهده زائرانی از دیار امام رضا^(ع) با چهره‌هایی مغموم و اشک‌آلود، بسیار تأثیرگذار بود، در مصاحبه با تعدادی از این بانوان، احساسشان را این‌گونه یافتیم: آنان قاصدانی از دیار یار هستند و برای شرکت در مراسم تشییع پیکر پاک خواهر امام^(ع) مأموریتی دارند، خواهری که برای دیدن برادر، رنج سفری دراز را بر خود هموار کرد، اما تقدیر الهی بر این بود که بدون دیدار برادر از این دنیا رخت بریندد. حال اینان آمده‌اند تا به‌عنوان قاصدانی از سوی برادر و به نیابت از او، بر شکوه مراسم تشییع بیفزایند.

بالاخره هیئت عزاداری به راه افتاد. پیشاپیش جمعیت، خادمان حرم با پلاکارد «یا فاطمه اشقی لنا عند الله» قرار داشتند. در این هنگام یکی از مرثیه‌خوانان با ابیات ذیل شروع به مرثیه‌خوانی کرد:

قم و چشم و چراغ کشور اینجاست تجلی‌گاه نسل کوثر اینجاست

و

بفرمود صادق آل محمد^(ص) که قم عشق و نشان اهل بیت است

محتوای این اشعار، مدح قم و محبت قمی‌ها به اهل بیت^(ع) و مرثیه‌خوانی برای حضرت معصومه^(س) بود.

در هر صورت، پس از آنکه مردم سینه‌زنان به طرف حرم رفتند، عده‌ای که توان پیاده‌روی نداشتند در بیت‌النور باقی ماندند و در گوشه‌ای پای روضه یکی از روضه‌خوانان نشستند. روضه‌خوان پس از خواندن روضه حضرت معصومه^(س)، ماهرانه با شباهتی که جریان محبت این خواهر و برادر به حضرت زینب^(س) و امام حسین^(ع) داشت، گریزی به جریان کربلا زد.

در گوشه‌ای دیگر، یکی از خدام حرم هم که هنوز در بیت‌النور مانده بود، بسیار مودبانه و با لحنی گویا (این رفتار، زوار را تحت تأثیر قرار داده بود) مشغول پاسخگویی به افرادی بود که می‌خواستند در مورد بیت‌النور اطلاعات بیشتری کسب کنند.

۲- سطح تحلیلی

در سطور پیشین، گزارش‌های عینی ذکر شد، اکنون به بررسی و تحلیل لایه‌های زیرین مسئله پرداخته می‌شود:

ارتباط تقدس با حاجت‌دهی

مکان مقدس، مکان ارتباط با موجودات الهی است و از این جهت مأوای قدرت الهی به‌شمار می‌رود. به‌طور مثال در بسیاری از ادیان، بین زیارت اماکن مقدس و شفای بیماری‌های روحی و جسمی ارتباط نزدیکی وجود دارد و این نشانگر ارتباط با قدرت الهی در اماکن مقدس است (اکرمی، ۱۳۹۳: ۱۴).

در بیت‌النور این ارتباط کاملاً مشاهده می‌شد. گذشته از حاجت‌های برآورده‌شده که به برکت حضرت معصومه^(س) کم نیست، نکته‌ای که در مصاحبه با برخی از زوار مشاهده شد، اعتقاد به وجود کرامت و حاجت‌دهی اماکن مقدس بود. هنگامی که از بعضی زائران که شاید یک یا دو بار بیشتر به بیت‌النور نیامده بودند، سؤال می‌شد آیا شما کرامتی از این مکان دیده یا شنیده‌اید؟ در وهله اول می‌گفتند: بله، اما هنگامی که به‌طور جزئی شرح ماجرا خواسته می‌شد، چیزی برای گفتن نداشتند و اظهار می‌کردند: «خودم شخصاً کرامتی ندیدم ولی حتماً کرامت دارد و حاجت می‌دهد، چون مقدس و مربوط به حضرت معصومه^(س) است.» اعتقاد به رابطه بین تقدس و حاجت‌دهی، آنقدر قوی است که فرد، بدون دیدن یا شنیدن واقعه یا جریانی، قاطعانه به وجود آن حکم می‌کند. به‌نظر می‌رسد این مسئله دو دلیل داشته باشد: یا به‌سبب مشاهده مکرر حاجت‌دهی در اماکن مقدس است، به‌گونه‌ای که مردم در این مورد شرطی شده‌اند که هر جا مقدس باشد، حتماً حاجت هم می‌دهد، ولو ما خودمان

ندیده باشیم یا به سبب محبت فراوان به صاحب مکان است که زوار احساس می کنند هر چه خوبی و نیکی است حتماً با حضرت ارتباط دارد، از جمله این خوبی ها، حاجت دادن است، پس اینجا که منزلگاه و عبادتگاه ایشان است، حاجت می دهد.

تناسب پدیده قدمگاهی با شأن صاحب مکان

این تناسب را هم در حاجت خواهی و هم در خصوصیات مکانی می توان دید. حاجت هایی مانند شفاعت خواهی و شفای بیماران معمولاً در بیشتر اماکن زیارتی دیده می شود، اما حاجت خواهی در گشایش علمی و ساخت مدرسه علمیه، گرداگرد بیت النور، نشان از اعتقاد زوار به مقام علمی حضرت دارد.

به طور معمول این گونه است که افراد هنگام درخواست چیزی از کسی، در وهله اول معتقدند او خود همان چیز را دارد. در گونه شناسی حاجت، به حاجت های علمی اشاره شد. علم حضرت بر کسی پوشیده نیست و ادعای گزافی نکرده ایم اگر بگوییم ایشان منبع فیض الهی و دارای مقامی خاص برای اجابت دعاها به خصوص اجابت دعاهای مربوط به استعداد یافتن برای فهم علوم دینی هستند.

درخواست فهم علمی از حضرت معصومه^(س) به این دوره اختصاص ندارد، بلکه در شرح احوال فیلسوفی مانند ملاصدرا نیز آمده است که برای حل مشکلات علمی و گشایش ذهن، از کهک به زیارت حضرت معصومه^(س) می آمدند و به ایشان توسل می جستند (قمی، ۱۳۸۵: ۶۱۸).

ساخت مدرسه در جوار بیت النور و با مرکزیت آن نشان می دهد که این مکان، از همان ازمنه قدیم، تنها مکانی زیارتی نبوده، بلکه همواره، بصیرت افزایی و معرفت جویی با آن همراه بوده است. هر چند در قم، اماکن مذهبی و امامزادگان زیادی وجود دارد، اما مدرسه در کنار مزار آنان دیده نمی شود، در حالی که طبق اسناد تاریخی که ذکر شد، حداقل از قرن ششم ق. وجود مدرسه ای پر رونق در بیت النور ثبت شده است.

به‌نظر می‌رسد، علاوه بر اعتقاد مردم به موقعیت علمی بانو^(س)، این مسئله بدان جهت باشد که ایشان در همان ایام اندک حضور و با وجود بیماری، علاوه بر عبادت، پاسخگویی مسائل علمی و شرعی مردم نیز بودند، زیرا به تصریح اسناد تاریخی، ایشان در مقام علمی، عالمه و محدثه بودند و در کتاب‌های مختلف شیعه و سنی، احادیثی از ایشان منقول است (امینی، ۱۳۶۶: ۱۹۶)، بدین ترتیب، بیت‌النور به‌نوعی، مکانی برای تلاقی معبد و مدرس و دین و دانش بوده است.

تسری تقدس از صاحب مکان به اشیاء

قداست در اماکن مقدس، از مکان و صاحب مکان به اشیاء منتقل می‌شود. اشیائی که در بیت‌النور هستند نیز به‌نوعی قداست می‌یابند، نمونه آن منبری است که در گوشه‌ای قرار گرفته و طوری روی آن پستی گذاشته‌اند که کودکان برای بازی از آن بالا نروند و به اصطلاح قداست آن‌را از بین نبرند. این مسئله شاید به‌نوعی تداعی‌گر «تابو» در فرهنگ اجتماعی باشد که اشیاء به‌خاطر تقدس، قوانین ویژه‌ای می‌یابند. این مسئله را می‌توان بدین‌گونه توضیح داد که تقدس، امری مسری است، یعنی یک شیء یا مکان مقدس، می‌تواند به‌سبب مجاورت و نزدیکی با شیء دیگر، آن‌را نیز مقدس کند (یعقوبی، ۱۳۸۹: ۶). این مطلب فقط به منبر بیت‌النور اختصاص نداشت، بلکه به کرات مشاهده شد که زائران برای تبرک‌جویی، در و دیوار را لمس می‌کردند.

استفاده از چادر نمازهای بیت‌النور نیز یکی دیگر از این موارد بود، گویا بانوی زائر احساس می‌کند اگر با این چادرها نماز بخواند معنویت بیشتری به‌دست می‌آورد، زیرا چادر مربوط به مکانی مقدس است. به‌خانمی برخوردیم که چادرها را یکی یکی برمی‌داشت، به‌صورت منظم تا می‌کرد و در جایگاه مخصوص قرار می‌داد، از انگیزه‌اش سؤال کردیم و متوجه شدیم به‌جهت آنکه احساس می‌کند اینجا خانه حضرت و مقدس است هر از چندگاهی به اینجا می‌آید و چادرها را که وسایل منزل

ایشان به شمار می‌آید مرتب و تا می‌کند، این وسایل به خاطر صاحب خود، تقدس پیدا کرده‌اند و شایسته احترام شده‌اند.

هویت بخشی

وجود قدمگاه بیت‌النور برای مردم قم همواره جنبه هویت بخشی و تمایز داشته است. این مسئله، به روشنی در جریان مراسم اختصاصی بیت‌النور، مشاهده شد. سخنرانان مذهبی با اشاره به انتخاب شهر قم از جانب حضرت معصومه^(س)، بر هویت دینی و تشیع خالص مردم قم و محبت آنان نسبت به اهل بیت^(ع) تأکید می‌کنند. این تأکید، نوعی تمایز معنوی، برای مردم قم، نسبت به دیگر شهرها ایجاد می‌کند و قدمت در تشیع و عشق به اهل بیت^(ع) را به رخ مردمان دیگر شهرها می‌کشد. به نظر برخی نویسندگان، القای تمایز بین «ما و دیگران» از عناصر اصلی هویت بخشی است (خان‌محمدی، ۱۳۸۵: ۸۵). این مورد، علاوه بر هویت بخشی، در تقویت گرایش‌های مذهبی مردم قم نیز موثر است.

همین‌طور استفاده سخنرانان (در تشییع نمادین پیکر حضرت معصومه^(س)) از جمله‌هایی مانند: اگر این مردم قم در روز وفات حضرت معصومه^(س) حضور داشتند، بر سر و سینه‌زنان به عزاداری می‌پرداختند...، این احساس را در آنها به وجود می‌آورد که خداوند، فرصتی ویژه و ارزشمند در اختیارشان گذاشته که ولو در زمان گذشته نبودند، اما به تاسی از سلف صالح خود، باید در این مراسم شرکت کنند تا بار دیگر وفای قمی‌ها به اهل بیت^(ع) را به نمایش بگذارند و این وظیفه‌ای اختصاصی برای آنهاست که نباید در انجام آن اهمال کنند. بدین ترتیب این نوع مراسم، تبدیل به مناسکی عبادت‌گونه و جمعی می‌شود که علاوه بر ایجاد همبستگی، احساس مطلوب انجام فریضة دینی را نیز در پی دارد.

این هویت بخشی و تمایز، در اشعار قمی‌ها نیز مشاهده می‌شود، عبارت‌هایی مانند «قم،

چشم و چراغ کشور»، «قم، نگین شهرها»، «قم، عشق اهل بیت (ع)» و ... نمونه‌ای از این دست است.

تشابه با تجارب مأنوس‌تر

چنان‌که در مراسم اختصاصی بیت‌النور مشاهده شد، به‌خصوص در مراسم روز وفات، سخنرانان از تشابه جریان حضرت معصومه (س) و حضرت زینب (س) بسیار استفاده می‌کردند. این مطلب یکی از ابعاد فرهنگی مسئله است و به ملموس‌سازی واقعه هجرت و وفات ایشان برای مردم می‌انجامد. چون محبت بین امام حسین (ع) و حضرت زینب (س) در بین مردم، بسیار مشهورتر و مأنوس‌تر است، لذا ایجاد مشابهت بین آن و محبت امام رضا (ع) و حضرت معصومه (س) می‌تواند جریان را ملموس‌تر کرده و در اذهان ماندگارتر کند.

عناصر مشترک بین حضرت معصومه (س) و حضرت زینب (س) که به این مأنوس‌سازی کمک می‌کند عبارت‌اند از:

- هر دو خواهر پدري و مادري يك امام (ع) بودند؛
- هر دو شأن علمی و دینی والایی داشتند؛
- هر دو علاقه فراوانی به برادر داشتند و بدین منظور رنج‌های زیادی کشیدند؛
- هر دو برای ترویج حقانیت و معرفی برادر، تلاش زیادی انجام دادند؛
- هر دو نمادی آشکار از حضرت فاطمه (س) هستند؛
- در نحوه سفر، مشابهت‌هایی داشتند. سفرشان به‌صورت کاروانی از مدینه، متشکل از زنان و فرزندان اهل بیت (ع) بود که باید مسیر طولانی و پرزحمتی را طی می‌کردند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

وجود قدمگاه‌های ائمه اطهار (ع) و علاقه مردم به این مکان‌های مقدس، از سرمایه‌های

فرهنگی کشور محسوب می‌شود. قدمگاه‌های منسوب به امامزادگان^(۷) با محوریت امام رضا^(۸)، مجموعه نفیسی است که می‌توان بر طبق آن با نمادسازی مطلوب، در راستای ترویج فرهنگ رضوی سیاستگذاری کرد.

قدمگاه حضرت معصومه^(س)، یعنی بیت‌النور، یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این اماکن از جهت قطعیت سندی، به‌شمار می‌رود. توجه به زیارت و آثار به‌جا مانده از این بانوی مقدس، اجابت سفارش امام رضا^(۹) در مورد ایشان است. وجود این مکان در جوار مدرسه علمیه می‌تواند ضمن هویت‌بخشی برای بانوان شیعه، شناسنامه «زن» و «دانش» را نیز تدارک نماید.

منابع و مآخذ

- ابن منظور، محمد، (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. چاپ سوم، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر.
- اسمیت، فلیپ، (۱۳۷۸). *درآمدی بر نظریه فرهنگی*. مترجم حسن پویان، چاپ دوم، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- افشار، ایرج، (۱۳۵۴). *یادگارهای یزد*. جلد اول، چاپ اول، تهران: انجمن آثار ملی.
- اکرمی، غلامرضا، «*اماکن مقدس، آیین و وحدت*». سایت اینترنتی شهید آوینی تاریخ آخرین مراجعه: www.aviny.com ۱۳۹۳/۱۲/۱۰
- امینی، عبدالحسین، (۱۳۶۶). *الغدیر*. جلد اول، چاپ دوم، تهران: دارالکتب اسلامی.
- انوری، حسن، (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*. چاپ اول، تهران: سخن.
- بهار، مه‌ری، (زمستان ۱۳۸۳). «*نذر و هویت اجتماعی زنان*». *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۲۴: ۱۳۲-۱۱۷.
- بیتس، دانیل، فرد پلاگ، (۱۳۸۲). *انسان‌شناسی فرهنگی*. مترجم محسن ثلاثی، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- تیموتی، آلن و دانیل السن، (۱۳۹۲). *گردشگری، دین و سفرهای معنوی*. مترجم محمد قلی‌پور و احسان مجیدی، چاپ اول، تهران: جامعه‌شناسان.
- خان‌محمدی، کریم، (بهار ۱۳۸۵). «*تحلیل مردم‌شناختی مناسک مذهبی در فرایند جهانی‌شدن (مطالعه موردی: مناسک قالی‌شویان مشهد اردهال)*». *شبه‌شناسی*، شماره ۱۳: ۹۰-۷۱.
- خان‌محمدی، کریم، (پائیز ۱۳۸۸). «*بررسی پدیدارشناختی پدیده چنار خوبار الموت قزوین*». *شبه‌شناسی*، شماره ۲۷: ۹۲-۵۵.
- داگلاس، آلن، (۱۳۷۲). «*پدیدارشناسی دین*» در *دین پژوهی (دقت اول)*. مترجم بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۸۵). *لغت‌نامه*. چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رازی قزوینی، عبدالجلیل، (۱۳۳۱). *النتقص*. مصحح جلال‌الدین حسینی، چاپ اول، تهران: بی‌نا.
- زمانی‌نژاد، علی‌اکبر، (۱۳۸۳). «*شناخت‌نامه حضرت فاطمه معصومه (ع) و شهر قم*». چاپ اول، قم: زائر.
- سجادی، احمد، (۱۳۸۶). «*فاطمیما*» در *دایرةالمعارف تشیع*. جلد ۱۲، چاپ اول، تهران: مجبی.
- سروشیان، جمشید، (۱۳۷۰). *فرهنگ بهدینان*. به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فقیهی، علی‌اصغر، (۱۳۷۸). *تاریخ مذهبی قم*. چاپ دوم، قم: زائر.
- فیض، عباس، (۱۳۴۹). *گنجینه آثار قم*. چاپ اول، قم: مهر استوار.
- قمی، عباس، (۱۳۷۷). *منتهی الامال*. چاپ پنجم، قم: هجرت.

- قمی، عباس، (۱۳۸۵). *فوائد الرضویه فی احوال علماء مذهب الجعفریه*. محقق ناصر باقری بیده‌ندی، جلد دوم، چاپ اول، قم: بوستان کتاب.
- قمی، محمدبن حسن، (۱۳۶۱). *تاریخ قم*. مترجم حسن بن علی قمی، مصحح جلال‌الدین تهرانی، تهران: توس.
- کینگ، وینستون، (۱۳۷۲). «دین» در *دین پژوهی (دفتر اول)*، مترجم بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کناک، کنرادفیلیپ، (۱۳۸۶). *انسان شناسی: کشف تفاوت‌های انسانی*. مترجم محسن ثلاثی، تهران: علمی و فرهنگی.
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق). *بجارات‌انوار*. جلد ۴۸، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدپور، احمد، (۱۳۹۲). *روش تحقیق کیفی*. جلد اول، چاپ دوم، تهران: جامعه‌شناسان.
- مکارم‌شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. جلد سوم، چاپ اول، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- موس، مارسل، (مرداد و شهریور ۱۳۸۰). «*پدیده‌های مذهبی و صورت‌های مقدس*». کتاب *ماه هنر*. مترجم اصغر عسکری: ۲۸-۳۲.
- ناصرالشریعه، محمدحسین، (۱۳۵۰). *تاریخ قم*. چاپ اول، قم: دارالفکور.
- هرتسفلد، ارنست، (۱۳۵۴). *تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان‌شناسی*. مترجم علی اصغر حکمت، تهران: انجمن آثار ملی.
- الباده، میرچا، (۱۳۷۵). *مقدس و نامقدس*. مترجم نصرالله زنگویی، چاپ اول، تهران: سروش.
- یعقوبی، عبدالرسول، (۱۳۸۹). «*مقدس و نامقدس*». معرفت، شماره ۳۴: ۵۶ - ۴۵.